

Оксана Семенюк (Івано-Франківськ)

СУБ'ЄКТ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У традиційному синтаксисі речення із предикативами емоційного стану (далі РПЕС) відносять до класу односкладних безособових речень. Термін “безособові речення”, стійко закріплений за даними конструкціями, співзвучний назвам “безособово-предикативні слова”, “безособово-предикативні прислівники”, які вживаються у мовознавчій та лінгводидактичній літературі на позначення центральних, ядерних компонентів цих речень [див., наприклад: Галкіна-Федорук, 1948; Бабайцева, 1968; Арват, 1984; СУЛМ, 1994]. Підставою для трактування РПЕС як безособових є відсутність у них імені у формі називного відмінка, що вважається спеціалізованим засобом репрезентації підмета у мовах номінативної будови. Натомість суб'єкт, що переживає емоційний стан, представлений у РПЕС за допомогою давального відмінка конкретного імені, яке у типових випадках є власною чи загальною назвою особи, пор.: *Мелашиці* стало ніяково (І. Нечуй-Левицький); *Володькові* робиться сумно (У Самчук); *Гірко* стало лісничому (Р. Іванчук); *Скульпторові* було прикро за неї (О. Гончар).

Розгляд РПЕС як безособових можна було б приймати без застережень за умови, що при такому підході чітко розмежовується формально-граматичний та семантичний рівні речення і протиставлення безособовості / особовості та односкладності / двоскладності стосується лише його формальної будови. Однак у синтаксичних дослідженнях спостерігається абсолютизація формально-граматичних показників, яка виявляється у тому, що відсутність підмета на поверхневому рівні речення вважається свідченням його логічної та семантичної безсуб'єктності. Так, відомим є вислів О.М. Пешковського про логічну безпідметовість, а точніше кажучи, безсуб'єктність (тобто відсутність логічного суб'єкта) безособових речень, оскільки в них “підмет усунено не лише з мовлення, а й з думки” [Пешковський, 1956: 321]. У лінгвістичній

літературі також висувалось положення, що місце логічного суб'єкта в судженнях, виражених безособовими реченнями, займають “наглядно-чуттєві образи”, які одержали в процесі комунікації граматичне вираження у відповідях на питання (приміром: *Мені гидко – Що? – Бачити тебе мені гидко*) [Бабайцева, 1968: 76]. Анлогічні міркування висловлюються й щодо семантики безособових речень. Побуває думка, що намагання обов'язково знайти виконавця дії чи носія будь-якої іншої предикативної ознаки в таких реченнях суперечить їх природі, оскільки своєрідність семантики безособових речень полягає у відстороненні, абстрагуванні дії від діяча, ознаки від її носія і пов'язана з затушовуванням суб'єкта, його неясністю, невизначеністю [Бабайцева, 1968: 73; Єршов, 1985: 49-50].

Кваліфікація досліджуваних речень як безособових та положення, що впливають з такого трактування, суперечать семантичній природі РПЕС, оскільки вони повідомляють про ознаку **особи**, людини; “ця ознака поза людиною не існує, не здійснюється, і структурно-семантична роль даних речень полягає у предикативному приписуванні ознаки особі – її носію” [КГРЯ, 1998: 122].

Те, що РПЕС не вкладаються у рамки традиційного розуміння безособовості, не залишилося непоміченим для учених, що розглядали ці конструкції саме як різновид односкладних безособових речень. Так, наприклад, О.О. Шахматов речення, в яких суб'єкт виражений непрямою формою, залежною від показника предикативної ознаки, називає “умовно безособовими”¹. В.В. Бабайцева визнає, що “безособові речення утворюють “складну і різнорідну гамму перехідних типів від повної безособовості до безособовості позірної чи потенційної”²” [Бабайцева, 1968: 58].

Однак, незважаючи на те, що РПЕС не відповідають усталеним уявленням про семантичні параметри безособових речень, у синтаксисі й досі

¹ Цит. за: [Хімік, 1986: 12].

² Дослідниця використовує висловлення В.В. Виноградова з приводу безособовості слів категорії стану [Виноградов, 1947: 412].

спостерігається парадоксальна ситуація, коли конструкції, що репрезентують у мові “найбільш особову сферу” [КГРЯ, 1998: 240] – вияви внутрішнього, психічного життя, з огляду на їх поверхневу, формально-граматичну організацію розглядають як типові приклади синтаксичної безособовості. Питання особовості / безособовості і, відповідно, двоскладності / односкладності РПЕС, що, у нашому розумінні, зводиться до питання суб’єктності / безсуб’єктності даних речень, є складовою більш широких проблем, що зберігають свою актуальність і на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки. Зокрема, ці питання пов’язані з проблемами безособового речення, таксономії речень, проблемою ярусів, або рівнів речення, зрештою, з фундаментальною проблемою взаємодії мови і мислення.

Оскільки названі проблеми мають дискусійний характер (насамперед, це стосується проблеми безособового речення: поряд з традиційним ученням у мовознавстві існує думка про те, що безособове речення з погляду семантики – це фікція, результат абсолютизації формального рівня речення), дана розвідка спирається на широке коло праць, починаючи з досліджень О.М. Пешковського [Пешковський, 1956], Є.М. Галкіної-Федорук [Галкіна-Федорук, 1948], В.В. Бабайцевої [Бабайцева, 1968] та інших авторів, що репрезентують традиційний підхід до РПЕС та безособових речень загалом, і закінчуючи найновішими дослідженнями [КГРЯ, 1998; Жаборюк, 1999; Жаборюк, 2003]. При цьому бралися до уваги як праці загальнотеоретичного характеру [приміром, ТФГ, 1992; Золотова, 1973; Степанов, 1981; КГРЯ, 1998], так і публікації, присвячені безпосередньо РПЕС [Кендюшенко, 1990].

Метою статті є аналіз проблеми суб’єкта у РПЕС (якщо послуговуватись традиційними термінами, – проблеми особовості / безособовості даних речень, яка безпосередньо співвідноситься із проблемою їх двоскладності / односкладності), що ґрунтується на з’ясуванні структури відповідних мисленнєвих та онтологічних одиниць, а також на дослідженні впливу семної структури предикативів емоційного стану, що організують РПЕС, на їхні

валентні властивості і, відповідно, на семантичну структуру речення. Як уже згадувалося, дослідження здійснено у контексті більш загальних наукових проблем.

Як відомо, логічна будова думки, передана у семантичній структурі речення, у свою чергу є відтворенням структур позамовної дійсності [Кібрик, 1980: 324; Степанов, 1981: 12]. А в позамовній дійсності ознака у широкому розумінні цього слова (дія, стан, властивість тощо) не існує без субстанції, якій ця ознака належить. “Ознака, жодною мірою не номіналізована, граматично не “субстантивована”, представлена присудковою формою вираження, у тому числі й у випадку складеного присудка із цілком статичним за лексичним значенням предикативом (типу *Було дуже жарко* тощо), як така, що прив’язана до певного часу, до темпоральної “осі” і протікає вздовж цієї “осі”, у якості саме ознаки не може – з онтологічного погляду, що з необхідністю нав’язує себе розумовому відображенню дійсності, – не бути чисельною ознакою” [ТФГ, 1992: 78]. Таким чином, структура екстралінгвальної ситуації у мінімальному вияві завжди двочленна, оскільки її обов’язковими компонентами є ознака і субстанція, яку ця ознака характеризує. Думка як пізнавальний образ реальної дійсності також має двочленну будову: суб’єкт є її обов’язковим структурним компонентом. «Логічна формула “ $S \in P$ ”¹ може бути інтерпретована і як “немає P без S ”» [ТФГ, 1992: 85].

Отже, “усунення”, якщо застосовувати термінологію О.М. Пешковського [Пешковський, 1956: 321], чи, точніше кажучи, відсутність підмета на формальному рівні речення не дає підстав для того, щоб говорити про відсутність онтологічного і логічного суб’єктів у структурі відповідної екстралінгвальної ситуації та структурі думки, яка відображає цю ситуацію.

Оскільки на семантичному рівні мова максимально наближена до мислення і позамовної діяльності, і “природно припустити, що структура семантичного рівня не повинна мати властивостей, принципово відмінних від

¹ S – загальноприйняте позначення суб’єкта як структурного компонента судження, P – позначення предиката.

мисленневих структур, а ті в свою чергу є відображенням структури екстралінгвальної дійсності” [Кібрик, 1980: 324], деякі мовознавці (Г.О. Золотова, Ю.С. Степанов, В.М. Бріцин, О.В. Болюх та ін.), зважаючи на двоскладність, властиву денотативній основі речення та її ментальному аналогу, дотримуються думки про принципову двоскладність власне-семантичної структури речення і розглядають його як “двоюку сутність, що складається із суб’єкта і предиката” [Степанов, 1981: 163] (див., наприклад: Золотова, 1988: 13; КГРЯ, 1998: 113; Степанов, 1981: 163; Бріцин, 1990: 6; Болюх, 1992: 13).

Що стосується речень з емоційно-статальними предикативами, то твердження про їхню двоскладність і особовість базується на тих же підставах, що й положення про двоскладність загалом будь-яких речень. Зокрема, двокомпонентність РПЕС виводиться із двочленності ситуацій, з якими вони корелюють, і пояснюється обов’язковою присутністю суб’єкта у самій дійсності. Речення, які повідомляють про стан суб’єкта, “за своєю природою особові і двоскладні, тому що в них у тих чи інших мовних формах повинне знайти вираження позначення суб’єкта і позначення стану” [Золотова, 1973: 160]. Вагомим аргументом при обґрунтуванні семантичної двоскладності РПЕС є двоскладність співвідносних з ними мисленневих одиниць, оскільки власне-семантичний рівень речення передає логічну будову думки [Болюх, 1992: 2].

Слід зауважити, що, на відміну від речень інших моделей, які традиційно зараховують до класу безособових, двокомпонентність РПЕС є більш очевидною. Порівняйте, наприклад, речення на зразок *Світає; Смеркло; Вітряно*, для яких проблема суб’єкта (зокрема питання його наявності чи відсутності у семантичній структурі речення, а також проблема встановлення суб’єкта – його кваліфікації як середовища, локусу або невідомої сили) є значно складнішою та більш дискусійною. Приміром, Г.О. Золотова, що, як уже згадувалося, у пізніших працях обстоює ідею про принципову двоскладність речення та відкидає термін “безособове речення” як неточний,

необґрунтований, такий, що суперечить мовним реаліям, у монографії [Золотова, 1973] стверджує, що речення на зразок *Морозить; Темніє; Весна* повідомляють про предикативні ознаки, позбавлені суб'єкта вже в самій дійсності, і тому їх можна назвати абсолютно безособовими [Золотова, 1973: 160]. Щодо РПЕС подібні питання не постають, оскільки маніфестована з їх допомогою сфера емоцій є невід'ємною складовою світу людини, і емоційний стан не мислиться без суб'єкта, який його переживає.

Референтне віднесення стану до особового суб'єкта відображається вже в семантиці емоційно-статальних предикативів, що можна простежити на основі пояснення значень цих лексем у тлумачних словниках. Такі дефініції будуються саме на вказівках на особу як носія стану. Наприклад, семантика предикатива *страшно* пояснюється у такий спосіб: “2. у знач. присудк. сл. **Хто-небудь** відчуває страх, боязнь” [27, 1204]. Семантика предикатива *нудно* тлумачиться аналогічним чином: “2. у знач. присудк. сл. Про важке, гнітюче почуття, яке переживає **хто-небудь**” [27, 1102].

Враховуючи цей фактор, окремі дослідники для з'ясування двоскладності / односкладності й особовості / безособовості РПЕС залучають дані компонентного аналізу предикативів зі значенням внутрішнього стану [Кендюшенко, 1990; Рискаль, 1993]. Так, А.Г. Кендюшенко, мотивуючи валентні властивості предикативів їхньою семною структурою, пояснює сполучуваність предикативів емоційного стану із суб'єктними компонентами, що називають носія стану, та облігаторність даних компонентів у семантичній структурі речень наявністю диференціальних сем “суб'єкт” і “особа” у семній структурі предикативів [Кендюшенко, 1990: 51].

Отже, якщо виходити з наведених міркувань і ґрунтуватися на положенні про вирішальну роль денотативно-поняттєвої основи суб'єктно-предикатно-об'єктних відношень для визначення суб'єкта і об'єкта у реченні [ТФГ, 1992: 33], розуміння РПЕС як особових і двоскладних видається найбільш відповідним семантичній природі даних речень та мовним реаліям загалом.

Спосіб морфологічного представлення суб'єкта, на наш погляд, не є вагомим аргументом для того, щоб трактувати РПЕС як безособові, оскільки за висловом Ю.С. Степанова, морфологія є лише “технікою семантики і синтаксису” [Степанов, 1981: 174].

Деякі дослідники, визнаючи денотативно-понятійну суб'єктність аналізованих речень, підкреслюють, що вона, внаслідок вираження суб'єкта емоційного стану не-підметом, поєднана з інтерпретаційним елементом об'єктності [пор.: ТФГ, 1992: 62, 94]. Констатуючи у подібних випадках “зниження рангу суб'єктності” [Там само: 68], вони вважають, що завдяки непрямій репрезентації суб'єкта “у внутрішньомовній мисленнево-граматичній сфері цей суб'єкт опиняється на правах предмета, ознака якого – стан чи дія – звернена до нього чи на нього, захоплює його ззовні, без його власної активності, лише з його співучастю – тією мірою, якою ознака включає цей предмет у відповідне відношення, відношення до себе” [ТФГ, 1992: 94]. Можна погодитись із наведеним твердженням про пасивність суб'єкта, вираженого непрямым – давальним – відмінком, центральним значенням якого є значення адресата. Однак, на наш погляд, джерело пасивності суб'єкта емоційного стану слід шукати не у способі його формально-граматичного представлення у реченні, а в екстралінгвальній сфері. Хоча “відношення та ознаки реальної дійсності... завжди зазнають мовного “опрацювання”, певної модифікації” [Бондарко, 1976: 49], інтерпретаційний компонент мовних одиниць має детермінований характер, і можливості лінгвальної інтерпретації визначаються характеристиками субстанційних ознак і відношень у позамовній дійсності. Таким чином, у реченнях з емоційно-статальними предикативами форма вираження суб'єкта адекватно передає властивості психічного “я”, що характеризують його на онтологічному рівні, зумовлена цими властивостями.

У реченнях із семантикою емоційного стану суб'єкт може бути вербально не вираженим, наприклад: *Було і радісно, і боязко* (С. Васильченко); *Сумно-досадно* (А. Тесленко); *І жінки ж жалко* (Б. Грінченко); *Якось було*

сму́тненько (Марко Вовчок). Така невираженість синтаксично значима і являє собою один із способів представлення суб'єкта, які є у розпорядженні мовця і визначаються контекстуальними та стилістичними умовами [Золотова: 1973: 162].

Речення з невербалізованим суб'єктом емоційного стану можуть мати означено-особове, узагальнено-особове і неозначено-особове значення.

1. Означено-особове значення: 1. *Страшно, й соромно ставало, і прикро, хоч я добре знав, що мене така кара не може стрінутти* (Б. Лепкий); 2. *А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте – біла ворона* (М. Хвильовий); 3. *Нюра охоче змирився, хвалив Ілька [...], хоч і сумно було трохи* (Г. Тютюнник).

У прикладах цієї групи суб'єкти стану не мають самотійного дискретного вираження у поверхневій структурі речень, однак вони можуть бути “поновленими”, названими, пор.: *Страшно, й соромно ставало, і прикро – Мені ставало страшно, й соромно, і прикро; А тепер боляче – А тепер мені боляче; Хоч і сумно було трохи – Хоч і сумно було йому трохи*. Перші два речення представляють категорію першої особи, на що вказують особові займенники (*я*), останнє речення – синтаксичну категорію третьої особи; при цьому суб'єкт, про стан якого повідомляє речення, теж названий у контексті. Таким чином, наведені приклади виражають емоційні стани конкретних, визначених осіб і демонструють такий спосіб репрезентації суб'єкта, при якому його неназваність має означено-особове значення.

2. Узагальнено-особове значення: 1. *Знаю з власного досвіду, як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями* (І. Франко); 2. *А що за оченята були [...], і не пив би, і не їв би нічого – усе б у них дивився, бо, дивлячись у них, так гарно, так весело, що не тільки розказати не можна, та і не тямши сам себе з якої-то радості* (Г. Квітка-Основ'яненко); 3. *Деякі з його камратів сміялися й говорили, що спочатку все буває сумно, але пізніше привикається до всього* (О. Кобилянська).

У наведених реченнях суб'єкт представлено як будь-яку особу, якої може стосуватися названий внутрішній стан, пор.: ... як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями – **Будь-кому (кожному) прикро, коли його сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями;** ... дивлячись у них, так гарно, так весело... – Коли дивишся у ці оченята, **кожному (стає) так гарно, так весело;** ... спочатку все буває сумтно, але пізніше привикається до всього – **Спочатку всім буває сумтно, але пізніше привикається до всього.** Ці речення демонструють різні способи вираження узагальненого значення. У першому прикладі індивідуальний досвід окремого суб'єкта (*знаю з власного досвіду*) трактується як спільний для інших суб'єктів, що опиняються у такій же ситуації (пор.: *наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями*). У другому реченні використовується форма другої особи як найбільш типовий спосіб вираження узагальненого значення і водночас як прийом інтимізації [КГРЯ: 1998: 118-119]: *дивлячись у них, так гарно, так весело, що не тільки розказати не можна, та і не **тямиш** сам себе з якої-то радості.* Узуальному прочитанню третього речення сприяє прислівник з відповідною семантикою: ... **спочатку все буває сумтно.**

3. Неозначено-особове значення: 1. *Жарт не вдався. **Було ніяково.** Пробували ще жартувати, пробували вернути колишній прекрасний гумор, отой недавній безжурний настрій, що його так нагло знесло геть. Але нічого з того не виходило* (І. Багрянний); 2. *Що він любить робити з дорослими, то це “йти з монастиря на вечірню”. **При цьому завше весело, багато сміху, багато пригод*** (У. Самчук).

Приклади третьої групи репрезентують суб'єкт емоційного стану як неозначену множину осіб. При цьому його неназваність мотивована не тим, що суб'єкт невідомий, а тим, що мовець не бачить потреби у називанні носіїв стану: у даному випадку неконкретність, невизначеність сприяє підкресленню

узагальненого характеру емоційного стану, який охоплює усіх учасників ситуації.

РПЕС, суб'єкт яких вербально не виражений, є варіантами (або, за іншою термінологією, суб'єктними структурно-семантичним модифікаціями [КГРЯ, 1998: 122]) двокомпонентних речень із семантикою емоційного стану. Відсутність формального репрезентанта суб'єкта у таких випадках не свідчить про відсутність суб'єкта у семантичній структурі речення. Як лінгвальний відповідник суб'єктних компонентів співвідносних з досліджуваними реченнями мисленнєвих та онтологічних структур семантичний суб'єкт є облігаторною складовою РПЕС.

З огляду на складність окреслених проблем перспективними є подальші дослідження у цьому напрямку. Зокрема постають питання про співвідношення денотативно-поняттєвої основи так званих безособових речень та їх інтерпретаційного компонента, про функціональне навантаження способів представлення суб'єкта у реченні тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984.
2. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968.
3. Болюх О.В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – К., 1992.
4. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л., 1976.
5. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке: Автореф. ... дис. доктора филол. наук. – К., 1990.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001.
7. Виноградов В.В. Русский язык – М. – Л.: Учпедгиз, 1947.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения с безлично-предикативными словами на –о // Учёные записки Московского университета. – Вып. 128. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – С. 70-85.
9. Ерхов В.Н. К проблеме подлежащего // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: КГУ, 1985. – С. 42-54.

10. Жаборюк О.А. Мислення – як сутнісний фактор визначення та таксономії речення // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. – Вип. 44. – 2003. – С. 97-103.
11. Жаборюк О.А. Проблема “безособовості” з позицій теорії логіко-граматичної динаміки (на матеріалі сучасної англійської мови) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 7. – 1999. – С. 104-109.
12. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973.
13. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988.
14. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998.
15. Кендюшенко А.Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50-54.
16. Кибрик А.Е. Предикатно-аргументные отношения в семантически эргативных языках // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 39. – №4. – 1980. – С. 324-335.
17. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956.
18. Рыскаль Н.М. Системные отношения слов категории состояния в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Черкассы, 1993.
19. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981.
20. Сучасна українська літературна мова / За редакцією М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994.
21. Теория функциональной грамматики / Под. ред. А. Бондарко. – Т.4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / Неопределённость. – СПб: Наука, 1992.
22. Химик В.В. Предикативная безличность предложения и персональность высказывания // Строение предложения и содержание высказывания. – М.: МОПИ, 1986. – С. 8-17.

Умовні скорочення

1. КГРЯ – Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998.
2. ТФГ – Теория функциональной грамматики / Под. ред. А. Бондарко. – Т.4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / Неопределённость. – СПб: Наука, 1992.

Резюме

Стаття присвячена проблемі суб'єкта у реченнях із предикативами емоційного стану. У формальному синтаксисі ці речення традиційно визначають як односкладні безособові конструкції, своєрідність семантики яких полягає у відстороненні, абстрагуванні предикативної ознаки від її носія і пов'язана з невизначеністю суб'єкта стану. У статті зроблено спробу дослідження даної проблеми з позицій семантики і доводиться суб'єктність (особовість) та двокомпонентність аналізованих речень. Обраний підхід базується на з'ясуванні структури відповідних мисленнєвих та онтологічних одиниць, а також на врахуванні семної структури предикативів емоційного стану.

Annotation

The article is dedicated to the problem of the subject in the sentences with the predicatives of emotional state. In formal syntax these sentences are traditionally defined as simple impersonal constructions, the semantics peculiarity of which lies in the abstracting of the predicative feature from its bearer and is connected with the uncertainty of the subject of the state. In the article the attempt is made to investigate this problem from the point of view of semantics and to prove the subjectivity (personality) and the two-component nature of the analyzed sentences. The chosen approach is based on the clarification of the structure of the correlative intellectual and ontological units, as well as on the taking into account the seme-structure of the predicatives of emotional state.